

Лекція 12. Радянська Україна др. пол. XX ст.

План:

1. Хрущовська "відлига" та брежнєвський "застій" в Україні".
2. Горбачовська політика "перебудови" та її наслідки в Україні.

1. Хрущовська "відлига" та брежнєвський "застій" в Україні".

Україна в останній період "сталінізми" (1945–1953 рр.). У післявоєнний період відбулися важливі зміни у міжнародному становищі УРСР. 1945 р. Україна стала членомспівзасновником ООН. Це рішення було викликане, з одного боку, визнанням ролі і значення України у розгромі фашизму, а з іншого – наслідком боротьби за голоси і вплив у післявоєнному світі між СРСР та західними державами.

З проголошенням ООН 24 жовтня 1945 р. Україну обрано до складу Економічної й Соціальної Ради, протягом 1948-1949 рр. вона була постійним членом Ради Безпеки ООН, пізніше входила до Всесвітньої Ради Миру, з 1954 р. – до ЮНЕСКО та ін. УРСР брала участь у Паризькій мирній конференції 1946 р., у підписанні мирних договорів з Італією, Румунією, Угорщиною, Болгарією, Фінляндією. Але діяльність УРСР на міжнародній арені носила обмежений, декларативний характер і повністю залежала від московського центру. Як і СРСР у цілому, Україна у післявоєнний період була втягнута у вир "холодної війни".

Встановлення західних кордонів. Переселення. Операція "Вісла". До складу УРСР у 1945 р. було включено Закарпаття, згодом були підписані відповідні договори з Чехословаччиною та Угорщиною. Найскладнішим було врегулювання українськопольського кордону. Поляки претендували на західноукраїнські землі (Львів; Галичину). Проте на Кримській конференції (лютий 1945 р.) основоположною в українськопольському розмежуванні стала т. зв. "лінія Керзона", що проходила по річках Сян, Західний Буг, Вісла і була визнана ще у 1919–1920 рр. як східний кордон Польської держави (ініціатор Дж. Керзон – міністр закордонних справ Великобританії).

Внаслідок переговорів між СРСР, США і Великобританією, українсько-польський кордон встановлювався західніше Львова, але такі українські етнічні землі, як Холмщина, Підляшшя, Посяння і Лемківщина (т. зв. "Закерзоння") із містами Холм, Ярослав, Перемишль, Сянок та ін. визнавалися польською територією.

Протягом 1944–1946 рр. відбувалося добровільно-примусове переселення українців (всього бл. 480 тис.) з їх етнічних земель Закерзоння до УРСР; відповідно поляки (бл. 810 тис.) виїхали з України до Польщі.

У квітні-серпні 1947 р. польський уряд під приводом ліквідації загонів УПА здійснив насильницьке переселення понад 140 тис. українців із Закерзоння у північнозахідні воєводства Польщі (операція "Вісла"). Розселивши окремими сім'ями між поляками, українців прирекли на денаціоналізацію і спольщення.

Ця злочинна акція була узгоджена і підтримана військовими силами СРСР і Чехословаччини. У концтаборі Явожно поблизу Кракова, на території філіалу колишньої фашистської катівні Освенціму, поляки ув'язнили бл. 4 тис. українців.

Відбудова народного господарства. За роки війни на Україну припадало 42% усіх матеріальних втрат СРСР. Відбудовчі роботи розпочалися ще в ході війни. До її закінчення було відновлено близько третини довоєнного промислового потенціалу.

У роки 4-ї п'ятирічки (1946–1950 рр.) завдяки трудовому героїзму вдалося на 15% перевищити довоєнне промислове виробництво. Перевага надавалася важкій

промисловості, вугільно-металургійному та оборонному комплексам. Продукція легкої промисловості на 1950 р. становила лише 79% довоєнного рівня, повільно відбудовувалося сільське господарство.

Відбудова проходила в умовах "холодної війни". До того ж СРСР та країни соціалістичного табору відмовилися від американської програми фінансової допомоги ("план Маршалла").

Голод 1946-1947 рр. Важке становище склалося у сільському господарстві, ресурси й можливості якого різко зменшилися. До цього додалася посуха 1946 р., що супроводжувалася надмірно високими й нереальними планами хлібозаготівель та занадто великими обсягами експорту хліба й продуктів тваринництва за кордон. В результаті від голоду у східно-південних областях УРСР померло щонайменше 300–500 тис. чол., траплялися випадки людодійства.

Водночас із СРСР у країни соціалістичного табору було безкоштовно вивезено бл. 1,7 млн. пудів хліба.

Наступ на інтелігенцію. Протягом 1946–1951 рр. вийшло 12 постанов ЦК ВКП(б) із політико-ідеологічної роботи. Її основними напрямками визначалися боротьба проти націоналізму, космополітизму й низькопоклонства перед Заходом. Головним "ідеологом" в СРСР був А. Жданов, а в Україні знову вславився Л. Каганович, який з березня по грудень 1947 р. очолював ЦК КП(б)У.

У післявоєнні роки переслідувань і публічного цькування зазнали О. Довженко (за кіносценарій "Україна в огні"), М. Рильський, Ю. Яновський, Ю. Смолич, В. Сосюра (за вірш "Любіть Україну"), К. Данькевич (за оперу "Богдан Хмельницький") та багато інших визначних літераторів, митців та науковців.

Крім загальносоюзних, масовані ідеологічні удари в республіці визначалися такими постановами, як "Про перекручення й помилки у висвітленні української літератури у "Нарисі історії української літератури"; "Про журнал сатири й гумору "Перець"; "Про журнал "Вітчизна"; "Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії Академії Наук УРСР" та ін.

Розгорнуті наприкінці 1940-х – на початку 1950-х рр. всесоюзні "дискусії" із питань мовознавства, філософії та політичної економії остаточно встановлювали партійну монополію у науці, ідеологічний диктат і контроль у всіх сферах суспільно-політичного й духовного життя.

Великої шкода біологічній науці і сільському господарству завдала "лисенківщина". Її жертвами в Україні стали відомі генетики М. Гришко, С. Гершензон, І. Поляков та інші.

У цілому розвиток наукових досліджень був спрямований на виконання "плану перетворення природи", що його висунув Сталін у 1948 р. Розпочалося будівництво багатьох гідроелектростанцій, водосховищ, каналів, пробували акліматизувати субтропічні культури тощо.

У дещо сприятливіших умовах розвивалися математично – природничі й технічні науки, які обслуговували військово-промисловий комплекс. У 1948–1950 рр. в Україні було виготовлено першу в Європі електронну цифрову обчислювальну машину, вперше одержано важкий азот, розроблено теорію розділення ізотопів, методів концентрування важкої води. Активно проводилися дослідження у галузі фізики атомного ядра та атомної енергетики, авіації, порошкової металургії, електрозварювання, освоєно технологію отримання надміцного чавуну, у 1953 р. збудовано найбільший на той час (понад 1,5 км) суцільнозварний міст через Дніпро у Києві та ін.

Радянізація західних областей. Паралельно з відбудовчими роботами, у західних областях прискореними темпами здійснювалися індустріалізація, колективізація, "культурна революція" і "радянізація". Темпами промислового розвитку ці області випереджали схід. Обсяг промислової продукції тут зріс більше, ніж втричі, з'явилися нові галузі виробництва (машино- і приладобудівництво, металообробки, хімічна та ін.), розроблялися нові родовища корисних копалин (Бориславське нафтове родовище, Львівсько-Волинський вугільний басейн, Роздольське родовище сірки та ін.). Було збудовано найпотужніший на той час у Європі газопровід Дашава–Київ.

Промислове зростання краю мало і негативні наслідки: безгосподарність, розкрадання й винищення природних ресурсів, відставання галузей харчової й легкої промисловості тощо.

До початку 1950-х рр. в західних областях була завершена суцільна колективізація сільського господарства. Вона здійснювалася у звичних для командно-адміністративної системи умовах примусу, репресій і терору.

Інтенсивно ліквідувалася неграмотність, зростала мережа шкіл, училищ, вузів, технікумів, закладів культури й охорони здоров'я. У порівнянні з довоєнним часом кількість учителів зросла майже у 6, а кількість студентів майже у 10 разів, тут було створено 22 вузи.

Водночас швидкими темпами викорінювалося усе, що було пов'язано з попереднім способом життєдіяльності. Зі Сходу прибуло бл. 86 тис. партійних, радянських, комсомольських працівників та спеціалістів різних галузей господарства і соціальнокультурної сфери. Приїжджі кадри становили бл. 90 % керівників різних чинів, вони ж склали основне ядро партійних організацій. Наприклад, у 1950 р. із 23 тис. членів Львівської обласної організації КП(б)У тільки 10 відсотків становили місцеві активісти.

Ліквідація греко-католицької церкви. До приходу Радянської влади грекокатоликами були бл. 5 млн. західних українців на чолі з митрополитом Андреем Шептицьким. Після його смерті у 1944 р. греко-католицьку церкву очолив Йосиф Сліпий. Тоді ж розпочалася ліквідація цієї церкви: розроблявся сценарій, створювалася "ініціативна група", заарештовувалися й переслідувалися священники.

У березні 1946 р. у Львові був скликаний і проведений під контролем НКВС церковний Собор. "Ініціативну групу" очолив Гавриїл Костельник (у 1948 р. вбитий). І хоч рішення Собору не були канонічними, але офіційно Українська греко-католицька церква у Галичині перестала існувати (з 1949 р. також у Закарпатті). Її віруючі насильно переводилися до Руської (Російської) Православної церкви. Понад 1 400 священників та 800 монахів і монахинь були заслані у Сибір, 200 розстріляні.

Збройна боротьба. Наприкінці війни сталінське керівництво зосередило у західних областях УРСР велику кількість армійських та спеціальних підрозділів НКВС-НКДБ. З лютого 1944 р. до пізньої осені 1945 р. вони здійснили 27 тис. бойових операцій проти ОУН-УПА.

Чисельність УПА на час вигнання фашистів із Західної України становила бл. 100 тис. чоловік, ще стільки ж нараховувало бандерівське підпілля. З 1946 р. УПА реорганізувалася у невеликі підпільні загони.

За офіційними даними, протягом 1944–1945 рр. було проведено бл. 6 тис. бойових операцій проти радянських військових частин і 14,5 тис. диверсій і терористичних акцій, у ході яких загинуло бл. 30 тис. осіб.

Втрати ОУН-УПА тільки протягом 1944–1946 рр. становили 56,6 тис. убитими та 108,5 тис. полоненими. Ще 48,3 тис. бандерівців добровільно склали зброю.

Форсуєчи перемогу, радянське керівництво вдавалося до жорстоких форм боротьби, провокацій, репресій і терору. Щоб позбавити повстанців підтримки, уряд вдався до масових депортацій. У період з 1944 по 1947 р. кількома етапами було відправлено у північно-східні райони СРСР понад 100 тис. членів ОУН-УПА та їх родин. Вивозили також за відмову вступати до колгоспу та за будь-які інші "націоналістичні" і "контрреволюційні" дії. Серед виселених було багато жінок, дітей і престарілих. Усього з 1944 по 1952 рр. за офіційними даними із Західної України було виселено понад 200 тис. чол., за неофіційними – 300–800 тис. чол.

Наприкінці 1940-х рр. збройний опір бандерівців почав слабнути, хоча окремі загони діяли до середини 1950-х рр. 5 березня 1950 р. під Львовом у сутичці з енкаведистами загинув крайовий провідник ОУН і головнокомандувач УПА Роман Шухевич (Тарас Чупринка). Його наступником став Василь Кук, але результат боротьби був уже визначений.

Україна і хрущовська "відлига". Десталінізація. Невдовзі після смерті Сталіна у 1953 р. в СРСР наступив період т. зв. хрущовської "відлиги" (1953–1964 рр.). Головними змінами у суспільно-політичному житті стали: припинення масових репресій; ліквідація сталінських органів терору; зміни у карно-процесуальних кодексах; арешт і розстріл Л. Берії (1953 р.) та його однодумців; часткова реабілітація й звільнення репресованих і депортованих; розвінчання культу особи Сталіна у 1956 р. і перемога над сталінською опозицією В. Молотова, Г. Маленкова, Л. Кагановича та ін. у 1957 р.; часткова децентралізація й лібералізація командної системи; надання республікам та регіонам більшої самостійності; позитивні зрушення у соціально-побутовій сфері, культурі тощо.

В Україні припинилися масові кампанії боротьби проти "українського буржуазного націоналізму", дещо сповільнилися темпи російщення. Вперше Компартію України очолив українець О. Кириченко (1953–1957 рр.). Українці почали становити більшість у виборних радянських органах, у партійно-державних і громадських структурах. У республіканське підпорядкування перейшло декілька тисяч підприємств та організацій, бюджет УРСР зріс у 2,5 рази.

У 1954 р., з нагоди 300-річчя Переяславської Ради, Україні був переданий Крим. Одночасно у сумнозвісних "Тезах" і Постанові про 300-річчя возз'єднання України з Росією фальшувалося історичне минуле українського народу, щоб назавжди позбавити його перспектив самостійного державного існування.

Хрущовські економічні реформи. В УРСР, як і у всьому СРСР здійснювалося реформування колективного й особистого сільськогосподарського виробництва: зростала матеріальна зацікавленість і самостійність господарств, поліпшився якісний склад керівництва, селяни отримали паспорти. Валовий збір зерна зріс майже на 20%, цукрових буряків удвічі, виробництво м'яса й молока – у 2-3 рази.

Однак, після 1958 р. темпи зростання сільськогосподарського виробництва різко впали. Якщо з 1950 по 1958 рр. обсяг валової продукції сільського господарства УРСР збільшився на 65%, то у період з 1958 по 1964 рр. – лише на 3%. Обмежувалися присадибні господарства колгоспників. З 1963 р. СРСР змушений був вдатися до імпорту зерна з-за кордону.

Серед причин такого становища були ліквідація у 1958 р. машинно-тракторних станцій (МТС) з обов'язковим викупом їх техніки колгоспами і радгоспами, а також здійснення грандіозних хрущовських "надпрограм": освоєння цілини (з 1954 р.); надмірне розширення посівних площ під кукурудзу; намагання наздогнати й перегнати США по виробництву м'яса, масла й молока, які поглинали колосальні матеріальні та людські

резерви, консервували екстенсивний характер розвитку сільського господарства. А головне – продовжувала зберігатися безперспективна у нових умовах командноадміністративна система управління, планування й розподілу.

У 1957 р. Хрущов розпочав реформу управління, за якою створювалися раднаргоспи – територіальні ради народного господарства (в СРСР–105, в Україні – 11). Мета полягала у тому, щоб поєднати надмірно централізоване планове керівництво із самостійністю республік, країв та областей, демократизувати й скоротити управлінський апарат. Спочатку реорганізація управління стосувалася тільки промисловості й будівництва, згодом (1962 р.) і аграрного сектора. Розпочалася також перебудова усіх державних, партійних, громадських організацій за виробничо-територіальною ознакою, із поділом на промислові і сільські.

Зосередивши у своїх руках партійну й державну владу (з 1958 р. – також Голова Ради Міністрів), Хрущов фактично відновив практику одноосібного керівництва. На місцях усе залежало від влади партійних функціонерів. Вони разом з органами держбезпеки контролювали усі сторони суспільно-політичного й духовного життя.

У 1963 р. у газеті "Правда" було надруковано новаторську статтю харківського професора О. Лібермана про необхідність розширення в СРСР ринкових відносин. Розпочалися цікаві дискусії й підготовка економічної реформи, але після усунення Хрущова (1964 р.) командно-адміністративній системі уже ніщо не загрозувало.

Зміни у соціальній сфері. У період "великого десятиріччя" (1953–1963 рр.) поліпшилися умови праці радянських людей, зросли їх доходи, скорочено робочий день, запроваджено 5-тиденний робочий тиждень, значних розмірів набуло житлове будівництво, у побуті з'явилися телевізори, магнітофони, пральні машини тощо.

Але вже з початку 1960-х років періодично почали виникати дефіцити найнеобхідніших товарів, у т.ч. навіть хліба, зросли роздрібні ціни на м'ясо й масло, траплялися випадки замороження заробітної плати. У 1963 р. у Кривому Розі та Одесі відбулися робітничі страйки та заворушення.

Прорив у Космос. Досягнення науки. Грандіозні задуми Хрущова вимагали істотних зрушень у галузі освіти і науки. Протягом 1956–1965 рр. кількість осіб з вищою й середньою спеціальною освітою, а також учених зросли в Україні приблизно у 2,5 рази. Українські вчені багато зробили для розвитку ракетної техніки, космонавтики, використання атомної енергії у військових і мирних цілях, брали активну участь у підготовці до запуску першого штучного супутника Землі (1957 р.), польоту у Космос першої у світі людини – Ю. Гагаріна (1961 р.) та ін. З 1956 р. Генеральним конструктором космічних кораблів в СРСР став виходець із Житомирщини С. Корольов. У 1964 р. у Харкові було споруджено найбільший у світі прискорювач електронів. В. Глушков став фундатором першого у Союзі Інституту кібернетики. Важливі винаходи було здійснено Інститутом електрозварювання ім. Є. Патона. У медицині вславився хірург М. Амосов. Значного розвитку набули теоретичні й практичні напрямки математичних, хімікобіологічних, фізичних, геологічних, сільськогосподарських та ін. наук.

Програма комуністичного будівництва. Хрущов вважав за можливе здійснити в СРСР форсований комуністичний ривок. Третя програма КПРС, прийнята у 1961 р., для будівництва "світлого майбутнього" визначала 20-річний період – до 1980 року. Передбачалося добитися щонайменше подвійного зростання виробництва й продуктивності праці, створення потужної матеріально-технічної бази, формування нових суспільних відносин і моралі, комуністичної культури тощо. Це була наукоподібна утопія, чергова

"надпрограма" державної партії, яка з подвійною силою намагалася спекулювати на народному ентузіазмі і зовсім не була зацікавлена у справжньому реформуванні суспільства.

Культурне життя. "Шестидесятники". Лібералізація була схвально сприйнята інтелігенцією. В Україні розпочалися кампанії за реабілітацію й поверненні читачам творчої спадщини відомих письменників та митців (В. Еллан-Блакитний, Л. Курбас, О. Досвітний, Г. Косинка, М. Куліш, Г. Хоткевич, Б. Антоненко-Давидович та ін.), а також партійних, державних та військових діячів.

З'явилися нові періодичні видання ("Прапор", "Знання та праця", "Радянське літературознавство", "Український історичний журнал" та ін.), відновився вихід часопису "Всесвіт", була створена "Українська Радянська Енциклопедія", розпочалося видання багатотомного "Словника української мови". У 1962 р. встановлено щорічну Шевченківську премію в галузі літератури, журналістики, мистецтва та архітектури. У Москві споруджено пам'ятник Великому Кобзареві, у Львові – І.Франку.

Особлива увага приділялася розвитку української мови. На початку 1963 р. у Києві відбулася представницька конференція (понад 800 учасників) із питань культури української мови. Ставилося завдання поширити українську мову у всіх сферах державнополітичного й громадського життя, насамперед у галузях освіти та виховання. Це було актуально, оскільки проведена в СРСР у 1958 р. реформа системи середньої освіти дозволяла батькам вибирати мову навчання для своїх дітей. Склалася парадоксальна ситуація в українських школах: українська мова тут не була обов'язковою для вивчення.

На хвилі національно-культурного відродження з'явилося нове покоління талановитих письменників, поетів, літературних критиків та митців, що увійшли в історію як "шестидесятники" – Д. Павличко, Л. Костенко, В. Симоненко, І. Драч, М. Вінграновський, В. Стус, І. Дзюба, І. Світличний, Є. Сверстюк, С. Параджанов, Ю. Ілленко, Т. Яблонська, А. Горська та багато інших. У Києві, Львові та деяких інших містах виникли клуби творчої молоді (КТМ). "Шестидесятники" прагнули зламати існуючі догми й стереотипи у літературі та мистецтві, знайти нові форми й методи відображення дійсності, вони рішуче відмовлялися від тоталітарного мислення, від проявів антигуманізму та ізоляції від зовнішнього світу. Але після того, як Хрущов у 1962 р. різко розкритикував виставку модерністського мистецтва у Москві, на "шестидесятників" розпочалися гоніння й переслідування, їх звинуватили у "формалізмі", "космополітизмі", відході від "марксизму-ленінізму" тощо. У наступні роки "шестидесятники" залишалися основною силою дисидентського руху в СРСР.

Початок політичного дисидентства. Десталінізація і лібералізація радянської системи не була послідовною і логічно завершеною. У критичних ситуаціях уряд вдавався до військової сили (придушення революції в Угорщині у 1956 р., робітничого виступу у Новочеркаську у 1962 р. та ін.). Тривали переслідування за "антирадянську агітацію й пропаганду", не були реабілітовані усі жертви сталінського режиму, а тим, хто повертався із заслання, не довіряли й чинили усілякі перешкоди.

Протягом 1954–1959 рр. в УРСР за антирадянську діяльність було притягнуто до відповідальності бл. 3,5 тис. чоловік. У 1956 р. вдруге був заарештований і засуджений до 10 років позбавлення волі Юрій Литвин, звинувачений у створенні підпільної націоналістичної організації. У 1957 р. за протест проти введення радянських військ в Угорщину був засуджений на 7 років тюрми і 5 років позбавлення громадських прав Олекса Тихий – один із перших українських правозахисників.

З 1958 року розпочалася антицерковна кампанія, у ході якої в УРСР були закриті тисячі церков і молитовних будинків, а з 32 монастирів залишилося діючими тільки 9.

Особлива увага приділялася боротьбі з т.зв. націоналістичним рухом. У 1958 р. в Івано-Франківську КДБ викрив групу молодих робітників і студентів під назвою "Об'єднана партія визволення України". У 1961 р. у Львові було засуджено організацію "Український національний комітет". Підпільні групи існували у Тернополі, Ходорові, Коломиї, Стрию та ін., вони намагалися продовжувати традиції ОУН-УПА.

Найвідомішою опозиційною групою стала "Українська робітничо-селянська спілка" (1959–1961 рр.) на чолі з Л. Лук'яненком. Її учасники (І. Кандиба, С. Вірун та ін.) уперше у післявоєнній історії орієнтувалися на мирні методи боротьби, зокрема, мали намір пропагувати ідею конституційного виходу України зі складу СРСР.

Загострення політико-ідеологічної кризи радянського ладу у 1970-х – першій половині 1980-х рр. Середина 70-х першу половину 80-х рр. ХХ ст. в історії СРСР і України прийнято називати «застоем». Були згорнуті реформи М. Хрущова по лібералізації суспільно-політичного, економічного життя. Ідеологічним орієнтиром партійно-державного керівництва СРСР і УРСР була програма КПРС прийнята 1961р. *Основним положенням програми було побудова комунізму в СРСР до 1980 р.* Однак у 70-і рр. стало зрозумілим, що комунізм побудований не буде. Тоді партійне керівництво висунуло гасло про будівництво «розвинутого соціалізму» – найбільш досконалої форми суспільно-політичного устрою.

У суспільстві формувалася ідея про те, що в країні з успіхом вирішуються питання задоволення життєвих потреб людини, розвиваються економіка, наука, освіта, культура, і зовсім відсутні соціальні проблеми.

КПУ була основною силою, що вела народ України до світлого майбутнього «розвинутого соціалізму». Тільки комуніст міг обіймати високі адміністративні й господарські посади. Тому росла кількість членів КПУ: з 1,2 млн. чоловік на початку 60-х рр. до 2,7 млн. чоловік наприкінці 70-х рр. *Відбувається процес злиття партійного і державного апаратів.* Сформувалася партійна та управлінська бюрократія – номенклатура, що відіграла визначальну роль у житті суспільства.

Після прийняття нової Конституції СРСР у 1977 р. і нової Конституції УРСР у 1978 р. була закріплена керівна роль компартії. Уперше в конституційній практиці були внесені статті, за якими компартія проголошувалася «керівною і спрямовуючою силою суспільства, ядром його політичної системи». Ті громадяни, що висловлювалися проти виняткової ролі партії в житті суспільства, фактично вступали в конфлікт з усією партійно-державною машиною.

Характерними рисами політико-ідеологічної кризи були:

- 1) підміна дійсного народовладдя формальним представництвом трудящих у радах; влада рад була обмежена;
- 2) ріст бюрократичного апарату, присвоєння значної частини законодавчих функцій виконавчій владі;
- 3) фактичне одержавлення громадських організацій; 4) згортання процесу гласності.

З 1963 р. першим секретарем ЦК КПУ був П. Шелест, що відстоював інтереси України в сферах економіки й культури, виступав на захист української мови і культури.

1972 р. П. Шелеста усунуто з посади першого секретаря ЦК КПУ. Його місце зайняв В. Щербицький. Він орієнтувався на інтереси партійного керівництва СРСР, з іншого боку – був зацікавлений у соціально-економічному процвітанні України.

Особистість В. Щербицького викликає неоднозначну оцінку сучасників.

Політичне життя в країні поступово набувало закритого характеру, росло відчуження партії від народу, посилювався ідеологічний диктат. Партійне керівництво прагнуло законсервувати існуючий режим. Політико-ідеологічна криза радянського суспільства посилювалася.

2. Горбачовська політика "перебудови" та її наслідки в Україні.

До середини 1980-х років після падіння світових цін на енергоносії – одне з найважливіших джерел наповнення радянського бюджету – економічна ситуація в СРСР стала критичною, вимагаючи радикальних реформ. Поворот у внутрішній і зовнішній політиці розпочався, коли у березні 1985 р. Генеральним секретарем ЦК КПРС було обрано М.Горбачова.

Розпочинаючи реформи, керівництво партії вважало, що досить лише виправити окремі негативні риси радянської системи. Було проголошено курс на здійснення двох взаємопов'язаних завдань: радикальної економічної реформи та демократизації суспільного життя і розширення гласності. Кінцевою метою проголошувалася побудова "гуманного демократичного соціалізму". Проте життя показало, що створена більшовиками система не піддається реформуванню. Перебудова, як "революція згори", не досягла поставлених цілей.

Всупереч задуму її ініціаторів, вона стимулювала революційний процес "знизу", який призвів до знищення тоталітарної системи. Складовою частиною цього процесу стало національно-державне відродження України.

Однак, до 1987 р., коли гласність завойовувала міцні позиції у Москві та у Прибалтиці, Україна залишалася "заповідником застою". До вересня 1989 р. на чолі республіки залишався В. Щербицький, котрий мав стійку репутацію консерватора.

Поштовхом до пробудження українського суспільства стала аварія на Чорнобильській атомній станції 26 квітня 1986 р., яка мала катастрофічні екологічні, економічні та політичні наслідки. Катастрофа відкрила очі мільйонам людей на напівколоніальне становище України.

Наприкінці 1987 р. відбулися виступи інтелігенції, невдоволеної повільними темпами перебудови у Україні. Виник конфлікт між консерваторами з оточення В. Щербицького і групою письменників (О. Гончар, Д. Павличко, І. Драч та ін.), котрі виступили з різкою критикою мовної ситуації у республіці. Демократія перемогла і у жовтні 1989 р. було прийнято "Закон про мови в Українській РСР", за яким українська мова отримала статус державної.

Пожвавилася діяльність неформальних організацій. Найпомітнішими серед них були Товариство української мови ім. Т.Шевченка (ТУМ), історико-просвітне Товариство "Меморіал". Вони оприлюднювали інформацію з болючих проблем сучасності, виховували нових лідерів, опонували Комуністичній партії. Ці об'єднання розширили базу демократичного руху, надали йому національного спрямування. Саме на цьому ґрунті й постав у 1989 р. феномен Народного Руху України (НРУ) – першої масової політичної організації, що перебувала в опозиції до КПРС.

Важливе місце серед політичних організацій належало Українській Гельсінській Спілці (УГС), яка взяла на себе роль інтелектуального центру та лідера народної опозиції. Оприлюднена "Декларація принципів" у 1988 р. засвідчила, що УГС з правозахисної

перетворилася на "типово політичну" організацію. Вона першою в Україні заявила про необхідність побудови самостійної незалежної держави.

Навесні 1989 р. відбулися вибори народних депутатів СРСР, вперше в радянській історії на альтернативній основі. Незважаючи на обмеженість закону про вибори, який був не досить демократичним, та опір властей, народними депутатами від України обрали багатьох прихильників радикальних реформ.

У березні-травні 1990 р. відбулися вибори до Верховної Ради УРСР та до місцевих Рад. На цей раз Закон про вибори був значно демократичнішим. Депутати обиралися прямим таємним голосуванням з альтернативних кандидатур. І хоча обрання народних депутатів відбувалося в умовах однопартійної системи й монополії КПУ на засоби масової інформації, з 442 депутатів 111 користувалися підтримкою Демократичного блоку, який утворився напередодні виборів з ініціативи Руху та близьких до нього організацій. Демократи перемогли у 5-ти областях: Львівській, Івано-Франківській, Тернопільській, Волинській та Київській. Проте більшість депутатів Верховної Ради залишилися прихильниками компартійного курсу.

Вибори до місцевих Рад засвідчили переконливу перемогу демократичного блоку в Галичині, менш переконливу – у Києві, Харкові. Вперше у трьох західних областях компартія змушена була перейти в опозицію. Але в більшості областей КПУ зберегла свої позиції. Хоча вибори 1990 р. не привели до повної перемоги демократії, вони мали величезне значення для України. Похитнулася монополія Компартії на владу. Уперше в історії Україна одержала демократично обраний парламент.

Влітку 1990 р. новообрані парламенти союзних республік один за одним проголошували декларації про державний суверенітет. У цій ситуації М. Горбачов запропонував укласти новий союзний договір, що передбачав збереження єдиної держави. Народна рада на чолі з І. Юхновським, що організувалася у Верховній Раді УРСР, як опозиційна, вимагала рішуче декларувати намір України стати незалежною.

Декларація про державний суверенітет України (16 липня 1990 р.). У ній проголошувалась самостійність, повнота і неподільність влади республіки в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах, верховенство Конституції та законів республіки, виключне право народу України на володіння, користування й розпорядження національним багатством республіки, право на власні збройні сили. В Декларації записано, що "громадяни Української РСР проходять дійсну військову службу, як правило на території республіки і не можуть використовуватись у військових цілях за її межами без згоди Верховної Ради Української РСР". Проголошувався намір України стати в майбутньому нейтральною державою і дотримуватись трьох неядерних принципів: не приймати, не виробляти і не набувати ядерної зброї. Стосовно громадянства, було прийняте компромісне формулювання: "Українська РСР має своє громадянство і гарантує кожному громадянину право на збереження громадянства СРСР". Але у зв'язку з протистоянням серед депутатів Верховна Рада відхилила пропозицію демократичного крила надати Декларації силу конституційного закону.

Економічна та політична криза на межі 1980-1990-х рр. Кризове становище України, як і загалом Радянського Союзу, було логічним наслідком недалекогоглядної практики господарювання радянського керівництва.

Маючи 2,7% території СРСР та 18% населення, Україна виробляла 46,4% залізної руди, 41,4% – чавуну, 35% – сталі, прокату і труб, 25% – машин і устаткування, понад 50%

– цукру й олії. Отже, Україна мала непогані стартові умови для незалежного державного існування.

Але наслідком радянської системи господарювання була значна деформація економічної структури українського суспільства. Частка засобів виробництва у загальному обсязі промислової продукції становила у 1990 р. понад 70%, а товарів народного споживання – лише 28%. Окрім цього з України були "викачані" майже всі її природні багатства – нафта, ліс, руда, значна частина вугілля.

Відбувся значний занепад сільського господарства. Україна мала найвищий у світі рівень розораності сільськогосподарських угідь – 82% (у США – 16%, у Європі – 30%, в СРСР загалом – 37%). За рахунок ерозії республіка щороку втрачала майже 600 млн. т родючого ґрунту. За роки колгоспного господарювання зіпсовано 60% чорноземів, 10 млн. га пасовиськ.

Постійно погіршувалася демографічна ситуація. Так, у 1980–1990 рр. природний приріст населення знизився майже у 5 разів. За народжуваністю республіка у 1990 р. посіла останнє в СРСР 15-е місце. Тривалість життя на 6–7 років була коротшою, ніж у розвинутих країнах світу. Удвічі вищим, ніж у державах Заходу, був рівень дитячої смертності. Кожен третій вмирав, не доживши до пенсійного віку.

Особливою складністю відзначалася демографічна ситуація в селах. Внаслідок того, що село залишила молодь, відбувався процес "старіння", коли практично кожний третій житель був непрацездатного віку.

Загострилося екологічне становище. Орієнтація на важку промисловість призвела до забруднення землі, води й повітря України у 10 разів більше, ніж СРСР загалом. Вкрай ускладнила екологічну ситуацію Чорнобильська катастрофа. Україну у 1990 р. було оголошено зоною екологічного лиха.

Економічна криза призвела до політичної кризи, що вибухнула в Україні восени 1990 р. У вирішальний момент у боротьбу включилася нова політична сила – студенти, які в центрі Києва розпочали голодовку і висунули кілька вимог. Серед них: відставка голови Ради Міністрів В. Масола, призначення нових виборів на багатопартійній основі навесні 1991 р., прийняття постанови про націоналізацію майна КППС, відмова від підписання союзного договору, повернення в Україну всіх її громадян, що проходять строкову військову службу за межами республіки. Верховна Рада задовольнила основні вимоги студентів.

Однак, з початку 1991 р. спостерігалися спроби проімперських сил перейти в контрнаступ. Активізувалися сепаратистські сили, в першу чергу, у Криму, Донбасі, Закарпатті. Внаслідок зустрічі керівників республік Радянського Союзу узгоджено текст союзного договору. Його попереднє підписання було призначено на 20 серпня. Проте український парламент відклав розгляд проекту договору на осінь. А події, що відбулися в серпні, корінним чином змінили ситуацію.

У серпні 1991 року ортодоксальні комуністи спробували взяти реванш, ізолювавши Горбачова і ввівши в країні надзвичайний стан. У Києві путчисти підтримки не знайшли, а після швидкого придушення заколоту курс України на самостійність став неминучим. Уже 24 серпня Верховна Рада УРСР проголосила незалежність України. 1 грудня 1991 року відбувся всеукраїнський референдум, на якому більшість жителів (в тому числі і в Республіці Крим) підтримало створення незалежної держави.